

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

عنوان پایان نامه :

تحلیل و نقد گزارش های سفرنامه نویسان خارجی از اوضاع سیاسی

اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خوزستان در دوره قاجار

استاد راهنما

دکتر ناصر تکمیل همایون

استاد مشاور

دکتر الهامه مفتاح

پژوهشگر

حسین بهنام

مهرماه ۱۳۹۰

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۰/۰۷/۲۰

پایان نامه تحصیلی آقای حسین بهنام دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

تحت عنوان:

تحلیل و نقد گزارش های سفرنامه نویسان خارجی

از اوضاع سیاسی اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی خوزستان در دوره قاجار

امضا

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

استاد راهنمای پایان نامه آقای دکتر ناصر تکمیل همایون با مرتبه علمی استاد

استاد مشاور پایان نامه خانم دکتر الهامه مفتاح با مرتبه علمی استادیار

استاد داور خارج از گروه آقای دکتر ملایی با مرتبه علمی استادیار

امضا

امضا

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

تقدیم به ...

همسرم

سپاس و قدردانی:

اکنون که کار این رساله به سرانجام رسیده ، وظیفه خود می دانم تا از همه عزیزان و بزرگوارانی که مرا در این کار یاری دادند سپاسگزاری نمایم.

از همه استادانم که حقی بزرگ بر من دارند به خصوص جناب آقای دکتر تکمیل همایون استاد محترم راهنما ، سرکار خانم دکتر مفتاح استاد محترم مشاور و جناب آقای دکتر یوسفی فر استاد محترم درس روش تحقیق کمال سپاس را دارم.

سپاس ویژه ای نیز از استاد بزرگوارم خانم دکتر ترکمنی آذر دارم که اگر یاری های ایشان نبود این پایان نامه هرگز به سرانجام نمی رسید.

همچنین از همسر عزیزم که در طول مدت تحصیل با بردباری و فداکاری یاری رسان من بود بی نهایت سپاسگزارم.

چکیده

پژوهش حاضر در نظر دارد تا با بررسی مطالب مندرج در سفرنامه های خارجیانی که در عصر قاجار از خوزستان دیدن کرده اند به این مسأله پاسخ گوید که با توجه به ویژگی ها و مختصات خوزستان به عنوان منطقه ای استراتژیک از دوره قاجار تاکنون - هم برای ایران و هم برای کشورهای منطقه و هم قدرت های سلطه گر خارجی - چه عواملی باعث جذب و جلب توجه غربیان به این منطقه می شد و این توجه در سفرنامه ها چگونه بازتاب یافته و از چه دگرگونی هایی در طول زمان برخوردار بوده است. همچنین در این رساله قصد بر آن است تا با محوریت بخشیدن به سفرنامه ها به عنوان منبع اصلی روایت تاریخ خوزستان در عصر قاجار، از تاریخ نگاری های سنتی و فرمایشی اندکی فاصله گرفته و خواننده روایتی دیگر از خوزستان، از دید ناظران خارجی باشیم. این تحقیق از ابزار کتابخانه ای بهره گرفته و با روش توصیفی- تحلیلی به پیش رفته است؛ به گونه ای که مطالب مندرج در هر سفرنامه از لحاظ موضوعات جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به طور جداگانه دسته بندی و بررسی شده است. همچنین دوران حکومت قاجاریه به سه دوره مشخص زمانی تقسیم شده و به این ترتیب هر سفرنامه در دوره خاص زمانی خود قرار گرفته است. نتایج به دست آمده در این پژوهش حاکی از آن است که خوزستان به واسطه ویژگی های منحصر به فرد جغرافیایی و اقلیمی و منطقه ای از قبیل وجود رودخانه های پرآب و قابل کشتیرانی در آن، موقعیت ممتاز آن در نزدیکی به خلیج فارس و بنادر آن، هم مرز بودن با کشور عثمانی و نزدیکی به بنادر مهم جنوبی آن مانند بصره و اشتراک در استفاده از رودخانه اروندرود برای کشتیرانی، وجود اقوام گوناگون در خوزستان و همچنین قدمت تاریخی و باستانی بودن این منطقه (که یادگارهایی ارزشمندی از آن دوران را در خود جای داده)، از اوایل دوره قاجار بسیار مورد توجه غربیان واقع شده است. بر این اساس، این منطقه هم به لحاظ سیاسی و اقتصادی برای آنها واجد اهمیت بود و هم از لحاظ اجتماعی و فرهنگی. اهمیت سیاسی خوزستان برای غربیان، زمانی مشخص شد که در هنگام تیرگی روابط ایران و انگلیس این منطقه مورد هجوم نیروهای بیگانه واقع شد و از اشغال شهرهای مهم آن به عنوان اهرم فشاری در تحمیل خواسته های سیاسی به ایران استفاده گردید. از سوی دیگر با توجه به طغیان و عصیان گاه به گاه اقوام ساکن در این خطه، با دمیدن در آتش اختلافات موجود میان این اقوام و حکومت مرکزی، از چنین مخالفت هایی در جهت مشکل سازی برای حکومت مرکزی و مشغول داشتن آن به مسائل داخلی و غفلت از منافع خود در مسائل خارجی بهره گیری شد. در زمینه روابط ایران و عثمانی و موقعیت خوزستان در این باره، از خلال مطالب سفرنامه ها چنین برمی آید که بسیاری از موارد اختلاف میان این دو کشور در دوران قاجار به خاطر مسئله شط العرب (اروندرو) و محمره (خرمشهر) بوده است. انگلیس و روسیه نیز در عین آنکه خواستار پایان بخشیدن به اختلافات مرزی ایران و عثمانی بودند لیکن فقط به منافع خود چشم داشتند نه به منافع این دو کشور، و جانبداری های آنان از یک کشور خاص در کمیسیون های حل اختلاف نیز بر اساس سیاست های آنان در همان مقطع زمانی تعیین می شد. در مسائل مربوط به اقتصاد و امور بازرگانی، با توجه به مطالب سفرنامه ها، خوزستان یکی از بهترین و راحت ترین راههای ورود کالاهای خارجی به بازارهای داخلی ایران بود. از این رو غربیان کوشیدند تا با گرفتن امتیازهای مختلف از دربار ایران در این زمینه و نیز همکاری با خوانین بختیاری و شیوخ عرب راههای جدیدی برای ورود کالاهای خود به ایران بیابند.

اهمیت خوزستان از نظر بهترین راه بازرگانی جنوب ایران زمانی معلوم می شود که جنوبی ترین نقطه آن یعنی خورموسی برای ایجاد اولین ایستگاه راه آهن از سوی انگلیسی ها پیشنهاد شد. با کشف نفت در اواخر عصر قاجار ، خوزستان و به خصوص مناطق نفتی آن اگرچه در ظاهر جزو ایران بود لیکن در واقع به قسمتی از خاک انگلیس تبدیل شد تا جایی که آنها حتی سیستم شهرنشینی را نیز دگرگون کردند . بدین گونه، شرکت نفت به قدرتی مطلق در این منطقه تبدیل شد و در واقع به مثابه شعبه ای از دولت انگلیس در خاک ایران درآمد. در زمینه مسائل اجتماعی، بررسی های غربیان بیشتر حول محور اقوام و طوایف ساکن در خوزستان و مطالعه بر روی ویژگی هایی خاصی از قبیل کوچ عشایر، آداب و سنن و رسوم مختلف آنها و سیستم توزیع قدرت در میان آنها و همچنین بررسی مسائل و مشکلات شهری بود. در زمینه فرهنگی نیز مهمترین جاذبه منطقه خوزستان، همانا وجود آثار باستانی پیش از اسلام در این منطقه و تلاش غربیان برای دستیابی به این آثار و تصاحب آنها و حتی الامکان انتقال آنها به کشور خود بود که با توجه به غفلت عجیب دولتمردان ایرانی، تا حدود زیادی نیز در این کار توفیق یافتند.

واژه های کلیدی:خوزستان، قاجاریه، سفرنامه، سیاست، اقتصاد، جامعه، فرهنگ، عرب،
بختیاری

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مبانی

۱. ۱. درآمد ۲
۱. ۲. مبانی تحقیق ۴
۱. ۲. ۱. بیان مسأله و سوالات پژوهش ۴
۱. ۲. ۲. سوالات اصلی پژوهش ۴
۱. ۲. ۳. فرضیه‌های پژوهش ۴
۱. ۲. ۴. روش تحقیق ۵
۱. ۲. ۵. قلمرو تحقیق ۵
۱. ۲. ۶. ضرورت انجام تحقیق ۶
۱. ۳. نقد منابع ۷

فصل دوم: پیشینه خوزستان

- مقدمه ۱۷
۱. ۲. ۱. جغرافیای طبیعی خوزستان ۱۸
۱. ۲. ۲. جغرافیای تاریخی خوزستان ۲۰
- ۱، ۲، ۳. مختصری درباره شهرهای خوزستان ۲۲
- ۱، ۲، ۳. ویژگی‌های فرهنگی ۲۵
- ۱، ۲، ۳. کشاورزی و صنعت و بازرگانی ۲۶
۱. ۳. ۳. جغرافیای اجتماعی - سیاسی خوزستان در دوره قاجار ۲۷
۱. ۴. ۲. تاریخ مختصر خوزستان از دوره باستان تا آغاز قاجار ۲۸

نتیجه گیری ۳۳

فصل سوم: خوزستان در دوره اول عصر قاجار (در سفرنامه‌های خارجی)

مقدمه ۳۶

۱. آشنایی با سیاحان دوره اول عصر قاجار ۳۸

۲. خوزستان در دوره اول عصر قاجار از نگاه جان مکدونالد کینر ۴۳

۱. ۲. ۳. جغرافیای طبیعی ۴۳

۲. ۲. ۳. وضعیت سیاسی ۴۴

۳. ۲. ۳. وضعیت اجتماعی ۴۷

۴. ۲. ۳. وضعیت اقتصادی ۴۹

۵. ۲. ۳. وضعیت فرهنگی ۵۰

۳. ۳. خوزستان در دوره اول عصر قاجار از نگاه هنری راولینسون ۵۲

۱. ۳. ۳. وضعیت جغرافیایی ۵۲

۲. ۳. ۳. وضعیت سیاسی ۵۳

۳. ۳. ۳. وضعیت اجتماعی ۵۶

۴. ۳. ۳. وضعیت اقتصادی ۵۸

۵. ۳. ۳. وضعیت فرهنگی: مطالعات باستان‌شناسی ۵۹

۴. ۳. خوزستان در دوره اول عصر قاجار از نگاه هنری لایارد ۶۷

۱. ۴. ۳. وضعیت جغرافیایی ۶۷

۲. ۴. ۳. وضعیت سیاسی ۶۹

۳. ۴. ۳. موقعیت خوزستان در روابط ایران و عثمانی در دوره محمدشاه (به روایت لایارد) ۸۴

۸۷	وضعیت اجتماعی	۴.۴.۳
۹۵	وضعیت اقتصادی	۵.۴.۳
۹۹	وضعیت فرهنگی	۶.۴.۳
۱۰۷	مطالعات باستان‌شناسی لایارد	۷.۴.۳
۱۱۲	خوزستان در دوره اول عصر قاجار از نگاه بارون دوئید	۵.۳
۱۱۲	وضعیت جغرافیایی	۱.۵.۳
۱۱۳	وضعیت سیاسی	۲.۵.۳
۱۱۹	موقعیت شهر محمره (خرمشهر) در روابط با عثمانی	۳.۵.۳
۱۲۰	وضعیت اجتماعی	۴.۵.۳
۱۲۷	وضعیت اقتصادی	۵.۵.۳
۱۲۹	وضعیت فرهنگی	۶.۵.۳
۱۳۶	نتیجه‌گیری	

فصل چهارم: خوزستان در دوره دوم عصر قاجار (در سفرنامه‌های خارجی)

۱۴۰	مقدمه	
۱۴۲	آشنایی با سیاحان دوره دوم عصر قاجار	۱.۴
۱۵۰	خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه کلنل چریکف	۲.۴
۱۵۰	وضعیت جغرافیایی	۱.۲.۴
۱۵۱	وضعیت سیاسی	۲.۲.۴
۱۵۳	وضعیت اجتماعی	۳.۲.۴
۱۵۷	وضعیت اقتصادی	۴.۲.۴

- ۱۵۸۵. ۲. ۴. وضعیت فرهنگی
- ۱۵۹۶. ۲. ۴. مشاهدات باستانی
- ۱۶۱۳. ۴. وضعیت خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه کاپیتان هنت
- ۱۶۱۱. ۳. ۴. وضعیت جغرافیایی
- ۱۶۲۲. ۳. ۴. وضعیت سیاسی (شرح ماجرای جنگ انگلیس و ایران در محمره و اهواز)
- ۱۶۷۳. ۳. ۴. وضعیت اجتماعی - اقتصادی
- ۱۶۸۴. ۴. خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه یاکوب ادوارد پولاک
- ۱۶۸۱. ۴. ۴. وضعیت جغرافیایی
- ۱۶۸۲. ۴. ۴. وضعیت سیاسی
- ۱۷۰۳. ۴. ۴. وضعیت اجتماعی
- ۱۷۱۴. ۴. ۴. وضعیت اقتصادی
- ۱۷۳۵. ۴. ۴. وضعیت فرهنگی
- ۱۷۴۵. ۴. خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه مادام ژان دیولافوا
- ۱۷۴۱. ۵. ۴. وضعیت جغرافیایی
- ۱۷۶۲. ۵. ۴. وضعیت سیاسی
- ۱۸۰۳. ۵. ۴. وضعیت اجتماعی
- ۱۸۰۱. ۳. ۵. ۴. وضعیت شهری
- ۱۸۳۲. ۳. ۵. ۴. چگونگی رفتار حاکمان با مردم
- ۱۸۵۳. ۳. ۵. ۴. مذهب و نقش مقامات مذهبی در میان مردم
- ۱۸۹۴. ۳. ۵. ۴. عقب ماندگی اجتماعی مردم خوزستان و ناآگاهی از جهان پیرامون

- ۱۹۵ وجود اقوام گوناگون در خوزستان. ۵. ۳. ۵. ۴
- ۲۰۰ وضعیت اقتصادی. ۴. ۵. ۴
- ۲۰۲ وضعیت فرهنگی. ۵. ۵. ۴
- ۲۰۵ مطالعات باستان‌شناسی. ۶. ۵. ۴
- ۲۱۱ خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه «بابن» و «هوسه». ۶. ۴
- ۲۱۱ وضعیت جغرافیایی. ۱. ۶. ۴
- ۲۱۲ وضعیت اجتماعی. ۲. ۶. ۴
- ۲۱۷ وضعیت اقتصادی. ۳. ۶. ۴
- ۲۱۸ وضعیت فرهنگی. ۴. ۶. ۴
- ۲۱۹ مسائل تاریخی و باستان‌شناسی. ۵. ۶. ۴
- ۲۲۲ خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه هنری بلوس لینچ. ۷. ۴
- ۲۲۲ وضعیت جغرافیایی. ۱. ۷. ۴
- ۲۲۳ وضعیت سیاسی. ۲. ۷. ۴
- ۲۲۴ وضعیت اجتماعی - فرهنگی. ۳. ۷. ۴
- ۲۲۵ وضعیت اقتصادی. ۴. ۷. ۴
- ۲۲۸ خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه بانو ایزابلا بیشوپ. ۸. ۴
- ۲۲۸ وضعیت سیاسی. ۱. ۸. ۴
- ۲۳۱ وضعیت اجتماعی - فرهنگی. ۲. ۸. ۴
- ۲۳۲ خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه ژاک دمورگان. ۹. ۴
- ۲۳۲ وضعیت جغرافیایی. ۱. ۹. ۴

۲۳۴	۲.۹.۴	وضعیت اجتماعی
۲۳۷	۳.۹.۴	وضعیت اقتصادی
۲۳۹	۴.۹.۴	وضعیت فرهنگی
۲۴۰	۱.۴.۹.۴	وضعیت مذهب در خوزستان
۲۴۲	۱۰.۴	خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه جورج ناتانیل کرزن
۲۴۲	۱.۱۰.۴	وضعیت جغرافیایی
۲۴۴	۲.۱۰.۴	وضعیت سیاسی
۲۵۱	۳.۱۰.۴	موقعیت خوزستان در روابط ایران و عثمانی
۲۵۳	۴.۱۰.۴	وضعیت اجتماعی
۲۵۳	۱.۴.۱۰.۴	وضعیت شهری
۲۵۷	۲.۴.۱۰.۴	وضعیت قومی و طایفه‌ای
۲۶۰	۵.۱۰.۴	وضعیت اقتصادی
۲۶۰	۱.۵.۱۰.۴	کشاورزی - دامداری - صنعتی
۲۶۲	۲.۵.۱۰.۴	بررسی راههای تجاری
۲۶۶	۶.۱۰.۴	وضعیت فرهنگی
۲۶۸	۷.۱۰.۴	مطالعات باستان‌شناسی
۲۷۲	۱۱.۴	خوزستان در دوره دوم عصر قاجار از نگاه ژنرال سرپرسی سایکس
۲۷۲	۱.۱۱.۴	وضعیت جغرافیایی
۲۷۳	۲.۱۱.۴	وضعیت سیاسی
۲۷۵	۳.۱۱.۴	وضعیت اجتماعی

۲۷۷۴.۱۱. وضعیت اقتصادی.

۲۷۹۵.۱۱. وضعیت فرهنگی.

۲۸۰ نتیجه‌گیری

فصل پنجم: خوزستان در دوره سوم عصر قاجار (در سفرنامه‌های خارجی)

۲۸۴ مقدمه

۲۸۵ ۱. آشنایی با سیاحان دوره سوم عصر قاجار.

۲۸۸ ۲. خوزستان در دوره سوم عصر قاجار از نگاه هانری رنه دالمانی.

۲۸۸ ۱. ۲. وضعیت جغرافیایی.

۲۸۹ ۲. ۲. وضعیت سیاسی.

۲۹۱ ۳. ۲. وضعیت اجتماعی.

۲۹۳ ۴. ۲. وضعیت اقتصادی.

۲۹۵ ۵. ۲. وضعیت فرهنگی.

۳۰۰ ۳. خوزستان در دوره سوم عصر قاجار از نگاه سرآرنولد ویلسون.

۳۰۰ ۱. ۳. وضعیت جغرافیایی.

۳۰۱ ۲. ۳. وضعیت سیاسی.

۳۰۹ ۳. ۳. موقعیت خوزستان در روابط ایران و عثمانی.

۳۱۵ ۴. ۳. وضعیت اجتماعی.

۳۲۰ ۵. ۳. وضعیت اقتصادی.

۳۲۸ ۶. ۳. وضعیت فرهنگی.

۳۳۱ ۴. خوزستان در دوره سوم عصر قاجار از نگاه ویپرت بلوشر.

- ۳۳۵ ۵.۵ خوزستان در دوره سوم عصر قاجار از نگاه مریان.سی. کوپر
- ۳۳۵ ۵.۵.۱ وضعیت سیاسی
- ۳۳۶ ۵.۵.۲ وضعیت اجتماعی
- ۳۴۱ ۵.۵.۳ وضعیت فرهنگی
- ۳۴۳ ۵.۶ خوزستان در دوره سوم عصر قاجار از نگاه ویتا سکویل وست
- ۳۴۸ ۵.۷ خوزستان در دوره سوم عصر قاجار از نگاه هرمان نوردن
- ۳۴۸ ۵.۷.۱ وضعیت سیاسی
- ۳۵۰ ۵.۷.۲ وضعیت اجتماعی
- ۳۵۶ نتیجه گیری
- ۳۵۸ حاصل سخن
- ۳۶۲ کتابنامه

فصل اول

کلیات و مبانی

۱.۱. درآمد

شروع رنسانس در اروپا، گسترش دریانوردی و سفرهای اکتشافی اروپائیان را به منظور دستیابی به منابع ثروت سرزمین‌های مشرق به دنبال داشت و افراد زیادی در قالب هیأت‌های بازرگانی، سیاسی، فرهنگی و ... به شرق و از جمله ایران سرازیر شدند. تعداد و کیفیت سفرهای هیأت‌های اروپایی به شرق و ایران تحت تأثیر ثبات یا دگرگونی اوضاع سیاسی و اجتماعی در اروپا و کشورهای مقصد بود و این مسأله تأثیرات زیادی بر کاهش و یا افزایش این نوع سفرها برجا می‌نهاد.

ایران از جمله کشورهای مشرق زمین بود که برای مسافران غربی جاذبه‌ای فوق‌العاده داشت به طوری که سیاحان، بازرگانان و مأموران سیاسی زیادی از کشورهای مختلف اروپایی طی سده‌های ۱۵ تا ۱۸ و به خصوص در دوره صفویه به این کشور سفر کردند. آنچه در این میان اهمیت داشت این بود که ایران در آن زمان کشوری نیرومند در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی به شمار می‌رفت تا جایی که در بعضی زمینه‌ها از کشورهای اروپایی چیزی کم نداشت. در دوره صفوی مسافران اروپایی که به ایران سفر می‌کردند، گاه از بعضی پیشرفتهای اقتصادی و اجتماعی این کشور دچار شگفتی می‌شدند.

با هجوم افغان‌ها به اصفهان و سقوط دولت صفوی و طی دوره‌های بی‌ثبات پس از آن، به تدریج شکوه و عظمت ایران دچار انحطاط و زوال گردید و دستاوردهای عظیم صفویه نیز به فراموشی سپرده شد. سرانجام با روی کارآمدن قاجار و ثبات نسبی اوضاع کشور وضعیت جدیدی در روابط میان ایران و اروپا به وجود آمد. در این دوره مجدداً رفت و آمد هیأت‌های مختلف اروپایی به ایران رونق گرفت به طوری که دوره قاجاریه را می‌توان یک مقطع سرنوشت‌ساز در تکاپوهای هیأت‌های اروپایی در ایران به شمار آورد. در این دوره مناسبات جامعه ایران و جامعه جهانی دگرگونی‌های عمیقی را تجربه می‌کرد. در کشورهای اروپایی رشد تکنولوژی و علم، مناسبات اقتصادی و اجتماعی

را عمیقاً دگرگون کرده بود. در بسیاری از این کشورها نهادهای مدنی مستقل شکل گرفته و حقوق مدنی افراد جامعه به رسمیت شناخته شده بود. از طرفی بروز پدیده انقلاب صنعتی، جامعه جدیدی را متولد کرده بود که در همه زمینه‌ها با دیگر جوامع غیراروپایی و از جمله شرقیان تفاوت‌های فاحش داشت. از این رو در ماهیت و عملکرد و اهداف هیأت‌های عزیمت‌کننده به ایران نیز دگرگونی‌های عمیقی رخ داد. این وضعیت در حالی شکل گرفت که جامعه ایران در دوره قاجاریه نه تنها هم‌زمان و هم‌راستا با جامعه جهانی و تمدن جدید به پیش نمی‌رفت، که هرگز به مراحل شکوفایی مناسبات اجتماعی که پیش از آن - در دوره اسلامی یا صفویه - به آن دست پیدا کرده بود، نائل نگردید. از این رو از ابتدای قرن نوزدهم میلادی دوره جدیدی در روابط ایران و اروپا آغاز شد.

امروزه شمار زیادی از سفرنامه‌ها و کتب خاطرات اعضای هیأت‌های اروپایی در ایران عصر قاجار وجود دارد که هر کدام از آنها بازتاب دهنده مسائل فراوانی در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن دوره است. رساله حاضر با عنایت به اهمیت این مکتوبات، درصدد آن است که با تمرکز بر یک منطقه کشور یعنی خوزستان، اوضاع و احوال این ولایت را از نظر سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی از دیدگاه اروپائیان و با توجه به ارزیابی‌ها و تحلیل‌های آنان از این منطقه مورد بررسی قرار دهد.

سفرنامه‌های این دوره را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱- **سفرنامه‌های مربوط به اعضای هیأت‌های سیاسی و نظامی:** این افراد غالباً دیپلمات، نظامی، روزنامه‌نگار یا جاسوسانی بودند که به منظور مأموریت‌های خاص راهی ایران می‌شدند و هنگام اقامت در ایران علاوه بر انجام مأموریت خود راجع به بسیاری از مسائل دیگر تحقیقاتی انجام داده و گزارش‌هایی می‌نوشتند.

۲- **سفرنامه‌های مربوط به اعضای هیأت‌های فرهنگی:** این افراد برای شناسایی و کشف آثار به جامانده از دوره باستان به ایران آمده و معمولاً با اجازه حکومت، در مناطق باستانی خوزستان به کاوش می‌پرداختند. در کتاب خاطرات این افراد علاوه بر شرح اقدامات و کاوش‌های باستان‌شناسی آنها، مطالب زیادی نیز راجع به مسائل مختلف منطقه خوزستان به چشم می‌خورد که حاوی اطلاعات ارزنده‌ای از آن دوره است.

۳- **سفرنامه‌های مربوط به سیاحان و مسافران عادی:** بعضی از خارجیانی که در این دوره به خوزستان سفر کردند عضو هیچ یک از هیأت‌های سیاسی، فرهنگی و ... نبودند بلکه کسانی بودند که برای گردش و سیاحت یا مطالعه درباره اقوام و آشنایی با آداب و رسوم مردم و شیوه زندگی آنان به این منطقه سفر می‌کردند و مسائل سیاسی و اقتصادی برای آنها اهمیت چندانی نداشت. از سفرنامه

این افراد نیز می‌توان اطلاعات مفیدی را درباره مسائل اجتماعی و شهری و قومی آن دوره به دست آورد.

۱. ۲. مبانی تحقیق

۱. ۲. ۱. بیان مسأله و سوالات پژوهش

با عنایت به طرح موضوع پژوهش، مسأله این رساله به شرح زیر شکل گرفته است:
با توجه به اینکه ولایت خوزستان از دوره قاجاریه تاکنون به عنوان منطقه‌ای استراتژیک برای ایران و کشورهای منطقه و حتی قدرتهای سلطه‌گر به شمار می‌رود، روند توجه اروپائیان به این منطقه و موضوعات مرتبط با آن و دگرگونی‌های آنها در طول زمان، در منابع سفرنامه و خاطرات نویسی آنان چگونه بازتاب یافته است؟

۱. ۲. ۲. سوالات اصلی پژوهش

۱. در سفرنامه‌ها و خاطرات اروپائیان چه دلایلی برای توجه آنها به خوزستان قابل استحصال است؟
۲. آیا دلایل توجه اروپائیان به این منطقه در طول زمان از دگرگونی برخوردار بوده است؟

۱. ۲. ۳. فرضیه‌های پژوهش

۱- اروپائیان به دلایل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی توجه ویژه‌ای به منطقه خوزستان داشته‌اند:

الف- دلایل سیاسی: تأثیر حوادث منطقه‌ای در خوزستان بر حکومت مرکزی و یا بالعکس، تأثیر سیاست‌های حکومت مرکزی بر منطقه خوزستان، نوع تعامل قومیت‌های ساکن در خوزستان با حکومت مرکزی و وجود ارتباط میان آنها و بعضی دول اروپایی، مجاورت خوزستان با عثمانی و نقش و موقعیت این منطقه در اختلافات مرزی هر دو کشور با توجه به ادعاهای مرزی عثمانی در این منطقه

ب- دلایل اقتصادی: وجود رودخانه‌های قابل کشتی‌رانی در خوزستان، دسترسی آسان به بنادر خلیج فارس، وجود ذخایر نفت فراوان در این منطقه

ج- دلایل اجتماعی: وجود اقوام مختلف شهری و عشایری (از قبیل اعراب و بختیاری‌ها) و جاذبه‌های منحصر به فرد زندگی اجتماعی آنها و علاقه مندی بعضی اروپائیان به مطالعه در آداب و رسوم خاص آنها

د- دلایل فرهنگی: انجام مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناسی در خوزستان، بررسی سنت‌ها و اعتقادات فرهنگی اقوام گوناگون خوزستان

۲- توجه اروپائیان به خوزستان طی سالهای طولانی حکومت قاجاریه، با توجه به سیاستهای آنان از دگرگونی‌هایی برخوردار بوده است. به این ترتیب که گاه مسائل سیاسی در اولویت قرار می‌گرفت و گاه مسائل اقتصادی یا فرهنگی. اگرچه این اولویت‌ها با توجه به میزان نفوذ هر کدام از کشورهای اروپایی در ایران و علائق آنان تعیین می‌شده است.

۱.۲.۴. روش تحقیق

انجام این پژوهش مبتنی بر روش توصیفی- تحلیلی و ابزار تحقیق، کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع اصلی یعنی سفرنامه‌ها و خاطرات می‌باشد. همچنین از بعضی منابع تحقیقی دیگر در جهت تأیید، رد، اصلاح و یا تشریح و تحلیل بیشتر مسائل و موضوعات مطرح شده در سفرنامه‌ها، بهره گرفته شده است.

در این رساله، مطالب هر سفرنامه براساس توصیف جغرافیایی منطقه و تشریح وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی دسته‌بندی شده است. به این ترتیب اطلاعات و مطالب هر سفرنامه به طور جداگانه و مجزا مورد بررسی قرار گرفته و سپس به سفرنامه دیگری پرداخته شده است. لیکن سفرنامه‌های مربوط به خوزستان از لحاظ حجم و محتوا و ارزش مطالب، یکسان نیستند. بعضی از سفرنامه‌ها به طور جامع و کاملی همه موضوعات منطقه‌ای را دربرگرفته و بعضی دیگر فقط به جنبه‌های خاصی از این منطقه نظر داشته‌اند.

۱.۲.۵. قلمرو تحقیق

پژوهش حاضر مربوط به ولایت خوزستان در دوره قاجاریه، و موضوع آن بررسی اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این منطقه از نگاه سفرنامه‌نویسان غربی است. قلمرو ولایت خوزستان

طی دوره‌های مختلف تاریخی و از جمله دوره قاجاریه گاه دستخوش تغییراتی می‌شده، لیکن با توجه به منابع، محدوده اصلی این ولایت را در دوره قاجار می‌توان اینچنین ترسیم کرد:

از شمال به شهرهای دزفول و اندیمشک فعلی (منتهی به لرستان)، از جنوب متصل به خلیج فارس، از غرب به شهرهای سوسنگرد و هویزه فعلی (منتهی به کشور عثمانی)، از جنوب غرب به اروند رود، از شمال شرق به ایذه (مال امیر) و کوه‌های بختیاری منتهی به اصفهان و منطقه چهارمحال و از شرق و جنوب شرقی منتهی به ولایت فارس و شهر بهبهان و رود هندیان (هندیجان).

لازم به ذکر است که مناطق جنوبی و جنوب غربی خوزستان به خاطر وجود عشایر عرب در آن منطقه، از دوره صفویه به بعد «عربستان» نامیده شد و این نام غلط به تدریج در دوره‌های بعد رواج یافت به طوری که گاه این نام به کل ولایت خوزستان اطلاق می‌شد و در اسناد و مکاتبات داخلی و خارجی و در سفرنامه‌ها نیز به همین نام به کار رفته است.

۱. ۲. ۶. ضرورت انجام تحقیق

یکی از اشکالات تاریخ‌نگاری ایرانیان در دوره‌های مختلف تاریخی و از جمله دوره قاجار، درباری بودن مورخان و ترس و بیم آنان از نوشتن واقعیات و حقایق تاریخی زمان خود بوده است. این مسأله باعث می‌شد تا بسیاری از حقایق تاریخی آن عصر در هیچ کتابی ثبت نشود و بعدها کم‌کم به فراموشی سپرده شود. لیکن در سفرنامه‌های اروپائینی که در این زمان به ایران سفر می‌کردند هیچ‌کدام از این ملاحظات وجود نداشت و آنها بدون ترس و واهمه هرآنچه را که می‌دیدند به ثبت آن می‌پرداختند. هرچند این سخن هرگز به این معنا نیست که تمام آنچه را که آنان به خصوص در مسائل سیاسی در سفرنامه‌های خود نوشته و ثبت کرده اند واقعیاتی بی‌چون و چرا و درست هستند. از سوی دیگر در میان تحقیقات تاریخی مربوط به خوزستان عصر قاجار اثری که اساس و تکیه اصلی آن به سفرنامه‌های مربوط به این ولایت باشد دیده نمی‌شود و در کتابهای معدودی نیز که درباره این ولایت وجود دارد از سفرنامه‌ها صرفاً به عنوان یکی از منابع تاریخی (همانند دیگر منابع) استفاده شده است که از مهمترین این کتابها می‌توان به تاریخ پانصدساله خوزستان اثر احمد کسروی، دیار شهریاران اثر احمد اقتداری و تاریخ خوزستان (دوره خاندان کعب و شیخ خزعل) اثر مصطفی انصاری اشاره کرد. بنابراین انجام پژوهشی مستقل فقط براساس مطالب مندرج در سفرنامه‌ها درباره خوزستان ضروری می‌نمود.

۱.۳. نقد منابع

در آغاز باید به این نکته اشاره گردد که در این پژوهش فقط از سفرنامه‌های ترجمه شده استفاده گردیده است؛ زیرا هنوز بسیاری از کتب خاطرات و سفرنامه‌ها و گزارش‌های خارجی‌ان از ایران مربوط به دوران قاجار وجود دارند که ترجمه نشده باقی مانده‌اند که ترجمه این متون می‌تواند کمک زیادی به ابهام‌زدایی از مجهولات تاریخی کرده و در تحقیقات تاریخی به پژوهشگران این حوزه یاری رساند.

سفرنامه‌هایی که در رساله حاضر مورد استفاده واقع شده‌اند به چند دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول، سفرنامه‌هایی مفصل هستند که با توجه به حضور طولانی مدت نویسنده در ولایت خوزستان و آشنایی تدریجی او با ویژگی‌های مختلف این منطقه و سکنه آن، چه به لحاظ کیفیت و چه به لحاظ کمیت مطالب، از غنای فراوانی برخوردارند. از مهمترین این آثار در دوره اول عصر قاجار می‌توان به کتاب «ماجراهای اولیه در ایران»^۱ یا سفرنامه لایارد و نیز کتاب «سیری در قلمرو بختیاری و عشایر بومی خوزستان»^۲ که هر دو اثر نوشته اوستن هنری لایارد می‌باشند اشاره کرد.

لایارد زمانی به ایران آمد که روابط ایران و انگلیس بر سر مسأله هرات تیره شده بود. وی همراه با دوست خود قصد سفر به قندهار را داشت اما پس از حوادثی تصمیم گرفت تا به خوزستان و منطقه بختیاری سفر کند. وی در آنجا در کنار محمدتقی‌خان بختیاری قرار گرفت و در مخالفت او با حکومت مرکزی به وی یاری رساند. بخش‌های زیادی از سفرنامه او به داستان مخالفت و طغیان محمدتقی‌خان و سرکوب او توسط حکومت مرکزی ایران اختصاص دارد. در بخش‌های دیگر این سفرنامه مناسبات اعراب کعب با حکومت، اتحاد شیخ کعب و خان بختیاری، مسائل شهری و قومی و آداب و رسوم مردم خوزستان به تفصیل بیان شده است. همچنین موقعیت خوزستان در روابط با عثمانی، مسأله کشتی‌رانی در کارون و بسیاری از مسائل دیگر در این سفرنامه مورد بررسی قرار گرفته است.

اگرچه سفرنامه لایارد از لحاظ کیفیت و کمیت مطالب، یکی از بهترین آثار دوره قاجاریه است لیکن باید توجه داشت که وی سیاست‌های دولت متبوع خود را در این منطقه دنبال می‌کرده، از این رو در مواردی که وی به موضوعات سیاسی می‌پردازد باید با دقت و احتیاط با مطالب او برخورد

۱. لایارد، سراوستن هنری، ۱۳۶۷: *ماجراهای اولیه در ایران یا سفرنامه لایارد*، ترجمه: مه‌راب امیری، تهران، انتشارات وحید

۲. لایارد، سراوستن هنری، ۱۳۷۱: *سیری در قلمرو بختیاری و عشایر بومی خوزستان*، ترجمه: مه‌راب امیری، تهران، فرهنگسرا